

Haarlem,
cultuur
stad

van alle
tijden

Haarlem, cultuur stad van alle tijden

**Lieuwe Zoodsma,
gemeentearchivaris en directeur
Noord-Hollands Archief**

2018, Haarlem Marketing

Die Patriarchen gaven die vier sterren,
Omdat si ghecomen waren van verre,
Twie onder ende twee boven.
Mit rechte is dese wapen te loven.
Dat die van Haerlem dit hebben ghecreghen
Opten Heiden mit so groten deghen,
Ic dorst wel segghen int openbaere
Dat die van Haerlem eendrachtich waren.
So en wist ic ghien stat teghen Haerlem te prisien,
Want het dunct mij sijn een half paradise.

Uit: *Lofdicht op Haarlem*, Dirc Mathijszen, circa 1483

Haarlem, cultuurstad van alle tijden

Wat is dat toch met Haarlem? Dat deze stad al vanaf de middeleeuwen op het gebied van kunst en cultuur voortdurend een rol van betekenis speelt? Op bepaalde terreinen eist de stad, niet gehinderd door de handels- en cultuurmetropool Amsterdam in haar directe omgeving, zelfs een hoofdrol voor zich op. Wat is dat toch met de stad aan het Spaarne? Lieuwe Zoodsma geeft in dit essay antwoord. De gemeentearchivaris betoogt dat - gestaafd door historische feiten, kunst- en bouwwerken, proza en poëzie, film en muziek - Haarlem een cultuurstad van alle tijden is.

De Nederlandse stadspromotie kent Haarlem als bakermat. In het oudst bekende lofdicht op een stad vraagt dichter Dirc Mathijszen zich rond 1483 af waar ter wereld een stad te vinden is met zulke kwaliteiten als Haarlem. Na een uitvoerige opsomming van vele kwaliteiten concludeert de dichter dat Haarlem *een half paradise* is. Het *Lofdicht op Haarlem* heeft Dirc Mathijszen zeer waarschijnlijk zelf voorgedragen. Niet alleen in de stad, maar ook daarbuiten, ter meerdere eer en glorie van Haarlem.

Het Haarlemse stadsbestuur was inventief en bedreef stadspromotie *avant la lettre*. Niet alleen met een lofzang op de stad probeerde het Haarlem op de kaart te zetten. Het bestuur schonk eveneens grote en belangrijke kerken elders in Holland glas-inlood ramen met belangrijke Haarlemse heldendaden om zo de

Het Haarlemse stadsbestuur was inventief en bedreef stadspromotie *avant la lettre*.

wapenfeiten en de stad onder de aandacht te brengen. Dit gold zelfs voor daden en gebeurtenissen waar Haarlemmers part noch deel aan hadden, maar wel de eer en roem voor opeisten. Denk hierbij aan de inname van Damiate in 1218 en de uitvinding van de boekdrukkunst door Lourens Janszoon Coster in de 15^e eeuw, onder meer te zien in de Sint-Janskerk in Gouda.

Rederijkers promoten Haarlem met kunst en cultuur

Dat er wat te promoten viel aan Haarlem als culturele Hollandse hotspot is evident. Zo speelden in de late middeleeuwen de rederijkerskamers een centrale rol in het culturele en literaire leven. Haarlem kende in die tijd drie rederijkerskamers; één daarvan *Trou moet Blijcken* is nog steeds actief. Rederijkers hielden zich bezig met literatuur. Gemiddeld eens per maand kwamen de leden samen om de gedichten die zij geschreven hadden over een vooraf afgesproken thema in wedstrijdvorm aan elkaar voor te dragen.

Wie het mooiste gedicht maakt en dat het best kan voordragen wint een zilveren beker en een kan wijn. Degenen die het beste toneelstuk spelen, krijgen drie zilveren schalen en een lauwerkrans. Ten slotte is er ook nog een prijs voor de nar die de toeschouwers het hardst kan laten lachen. Literatuur in wedstrijdvorm, het is misschien een vreemde gedachte, al doet het wel een beetje denken aan het eurovisie-songfestival. In de vijftiende en zestiende eeuw was het in elk geval de gewoonste zaak van de wereld (Bron: literatuurgeschiedenis.nl).

De rederijkerskamers zorgden en bepaalden in de middeleeuwen voor een belangrijk deel het culturele aanzien van Haarlem.

Battles tussen verschillende steden

Regelmatig vonden er 'battles' plaats tussen rederijkers uit verschillende steden. Deze zogenaamde 'landjuwelen' werden ook in Haarlem georganiseerd. Beroemd is het Haarlemse landjuweel van 1606 waarin Trou moet Blijcken gastheer was van zo'n veertien kamers voornamelijk afkomstig uit het gewest Holland. Bij dit soort gelegenheden was het goed gebruik dat de bezoekende kamer een blazoen aanbood aan de ontvangende kamer. Op deze schilderstukken presenteerde de rederijkerskamer zichzelf met veel symboliek. Veel van deze unieke blazoenen zijn nog altijd in het bezit van Trou moet Blijcken.

Het Haarlemse stadsbestuur deed graag een beroep op de rederijkerskamers bij de organisatie van feestelijke optochten, processies en toneelvoorstellingen in het openbaar. De zogenaamde *Blijde Inkomste* van de nieuwe landsheer was zo'n belangrijke gebeurtenis. Tijdens de inkomste van landsheer Karel V op 15 juni 1515 verzorgden de rederijkerskamers de aankleding, toneelstukken, poëtische voordrachten en vertoningen langs de route. De rederijkerskamers zorgden en bepaalden in de middeleeuwen voor een belangrijk deel het culturele aanzien van Haarlem!

Jansherenklooster: cultureel walhalla voor stad en land

Maar niet alleen met rederijkers, dichterschap en toneel gaf het middeleeuwse Haarlem zijn culturele visitekaartje af. Geertgen tot Sint Jans leverde Haarlem een belangrijke pionier voor de vernieuwing van de schilderkunst in de noordelijke Nederlanden.

Rond 1480 trad de in Leiden geboren schilder in als lekenbroeder bij de Commanderie van Sint Jan, het belangrijkste Johanniterklooster in Holland en het rijkste en machtigste van de 21 kloosters en abdijen die Haarlem telde. Geertgen tot Sint Jans heeft in relatief korte tijd, de schilder overleed op 28-jarige leeftijd, twaalf voornamelijk religieuze werken nagelaten. Deze zijn van een uitzonderlijke kwaliteit. De verfijndheid en gedetailleerdheid hiervan maken Geertgen tot Sint Jans de grondlegger van de Noord-Nederlandse schilderkunst.

Het Jansherenklooster vormde niet alleen door de werken van Geertgen tot Sint Jans, maar ook door ander bezit een waar cultureel walhalla voor de stad. De commandeur van de Jansheren ontving bijna alle hoogwaardigheidsbekleders, die Haarlem bezochten. Van Filips II tot Willem van Oranje; ze werden allen gastvrij ontvangen in het Jansherenklooster waar ze in een ambiance van pracht en praal genoten van spijzen, dranken en vertier.

Coornhert was een belangrijke voorvechter van godsdienstvrijheid in de Nederlanden, hetgeen hem verdacht maakte.

Veelzijdige alleskunner Dirck Volkertszoon Coornhert

Het Haarlems Dagblad noemt op 18 april 2018 Dirck Volkertszoon Coornhert naar aanleiding van een tentoonstelling en uitgave over zijn leven en werk met reden 'een van de grootste Haarlemmers ooit'. Coornhert werkte onder meer als stadssecretaris in een interessante, maar ook moeilijke periode met godsdiensttwisten en onenigheid met landsheer Filips II, die zou uitmonden in een dramatisch dieptepunt met het beleg van Haarlem in 1572/73. De reden dat Coornhert 'een van de grootste Haarlemmers ooit' wordt genoemd, is ook te danken aan zijn bijdrage aan de culturele ontwikkeling van Haarlem.

In de periode vóór, maar zeer zeker ook in de periode ná het beleg van Haarlem heeft Dirck Volkertszoon Coornhert een rol van grote betekenis gespeeld. De in Amsterdam geboren Coornhert kwam naar Haarlem als etser en graveur. Hij werkte nauw samen met schilder Maarten van Heemskerck. In zijn latere jaren leidde Coornhert bekende en beroemde kunstenaars op. Een van zijn beroemdste leerlingen was Hendrick Goltzius.

Maar Coornhert was veel meer dan een veelzijdig kunstenaar. Hij was humanist en geleerde, jurist, musicus en theoloog. Coornhert was een belangrijke voorvechter van godsdienstvrijheid in de Nederlanden, hetgeen hem verdacht maakte, niet alleen bij het Spaanse gezag, maar ook bij bijna alle geloofsrichtingen in het

land. Maar bovenal was Coornhert een publicist. Hij maakte zich op latere leeftijd het Latijn eigen en vertaalde vervolgens diverse werken, zoals de bekende Odyssee van Homerus.

Vlaamse vluchtelingen geven culturele impuls

Vrij snel na het vertrek van het Spaanse garnizoen uit Haarlem in 1577 en na de val van de vesting Menen in Westelijk Vlaanderen kwam de eerste golf met Vlamingen. Zij zochten vanwege hun geloof een veilig heenkomen in Holland. Leiden, Amsterdam, maar zeer zeker ook Haarlem waren het doel van hun vlucht. En na de val van Antwerpen in 1585 volgde een nog veel grotere stroom vluchtelingen naar de noordelijke Nederlanden.

In Haarlem leidde dit tussen 1575 en 1625 zo ongeveer tot een verdubbeling van de bevolking. In 1572 telde de stad nog circa 18.000 inwoners. Dat aantal was in 1625 spectaculair gegroeid tot 39.455. Onder de vluchtelingen bevonden zich veel goed opgeleide en kapitaalkrachtige textielarbeiders, die met hun laken en linnen een enorme stimulans betekenden voor de enigszins in verval geraakte Haarlemse textielnijverheid.

Haarlem beleefde na de dramatische periode rondom het beleg van de stad met de impuls van de Vlaamse immigranten ongekende voorspoed en bloei. Bloei op economisch en sociaal-maatschappelijk terrein, maar ook op het gebied van de kunst en cultuur.

Spectaculaire gebouwen voor Haarlem

Zo leidde de komst van de Vlaamse vluchtelingen tot een enorme bouwgolf. Delen die door de grote stadsbrand van 1576 braak lagen, werden dicht bebouwd met woningen, werkplaatsen en voorzieningen voor de textielindustrie. Veel straatnamen in de Vijfhoek herinneren nog aan deze geschiedenis: Drapenierstraat, Vlamingsstraat, Wolstraat, Voldersgracht....

Het Haarlemse stadsbestuur stelde de Vlaamse stadsbouwmeester, Lieven de Key aan om de stad na de verwoestingen en branden weer op te bouwen. Lieven de Key zou met zijn kenmerkende renaissancearchitectuur een belangrijk stempel drukken op de architectuur en stedenbouw in de stad. De nieuwe Vleeshal op de Grote Markt, de nieuwe Waag aan de Damstraat, hoek Spaarne, de nieuwe vleugel van het stadhuis aan de Zijlstraat zijn slechts een paar voorbeelden van de vele prachtige en soms zelfs spectaculaire gebouwen die Lieven de Key de stad en de bouwkunst heeft nagelaten.

Toonaangevend in de schilderkunst

Op het gebied van de schilderkunst brachten de Vlamingen zo mogelijk nog grotere veranderingen teweeg. Schilder, schrijver en dichter Karel van Mander vestigde zich in 1583 in Haarlem. Samen met twee andere jonge kunstenaars, de Duitser Hendrick Goltzius en de Haarlemmer Cornelis Cornelisz, gaf Karel van Mander een belangrijke stimulans aan de stormachtige ontwikkeling van de

Bekende en beroemde werken van Frans Hals en zijn leerlingen worden gekoesterd als topstukken in musea over de hele wereld.

schilder- en prentkunst in Haarlem. Zo schilderde Van Mander niet alleen belangrijke werken, maar schreef hij ook in 1604 het beroemde *Schilder-boeck*. Dit handboek voor het schildersvak beschrijft naast de theorie van het schilderen ook diverse schilders en schilderwerken uit die tijd.

Een van Van Manders leerlingen was Frans Hals die in 1586 samen met zijn ouders vanuit Antwerpen naar Haarlem kwam. Frans Hals ontwikkelde met zijn bekende zwierige en levendige stijl een groot aantal kleurrijke portretten en schutterstukken. Bekende en beroemde werken van Frans Hals en leerlingen van hem, zoals Adriaen Brouwer, Vincent Laurenszoon van der Vinne, Jan Miense Molenaer en Judith Leyster, worden gekoesterd als topstukken in musea over de hele wereld. Maar ook 'om de hoek' in het Frans Hals Museum en het Rijksmuseum in Amsterdam kunnen we nog steeds de werken zien waarvan vele ooit in Haarlemse schilderateliers zijn gecreëerd.

Vanaf 1580 tot ongeveer 1630 was Haarlem op het gebied van de schilderkunst dé toonaangevende stad in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Van diverse genres van schilderwerken trof men een of meer specialisten aan in Haarlem: landschapsschilderkunst: Jacob van Ruisdael; zee- en maritieme schilderkunst: Hendrick Vroom; genrevoorstellingen: Esaias van der Velde en Dirck Hals, de broer van Frans Hals; stillevens: Dirck de Bray en kerkstukken: Pieter Saenredam.

Portretten, regentenstukken en stadsgezichten

Vanaf circa 1630 nam het zich snel ontwikkelende Amsterdam de rol van Haarlem over. Amsterdam werd dan nationaal en internationaal hét centrum voor de schilderkunst en de kunsthandel. Ook veel Haarlemse schilders, prentmakers en kunstenaars trokken dan naar de hoofdstad. Gaandeweg verschaalde het kunstenaarsklimaat aan het Spaarne in de loop van de 18e eeuw. Echter, vier kunstenaars vormden de uitzondering.

Frans Decker, Taco Jelgersma, Cornelis van Noorde en Wybrand Hendriks bepaalden het kunstgezicht van Haarlem in deze periode. Veel van hun werk bestaat uit portretten en regentenstukken van de Haarlemse bestuurlijke elite en regenten van zorginstellingen en hofjes. Daarnaast is er veel topografische teken- en schilderkunst uit deze tijd. Cornelis van Noorde legde het veranderend stadsgezicht van Haarlem en omgeving op diverse manieren nauwkeurig vast. Mede dankzij hem beschikken wij nu nog over een relatief grote hoeveelheid tekeningen en afbeeldingen van gebouwen, kerken, poorten en stadsgezichten van Haarlem en omgeving.

Wekelijks gratis orgelbespelingen

Ondanks de verschraling van het kunstenaarsklimaat besloot het stadsbestuur op 14 maart 1735 tot een ingrijpend en vergaand besluit. Het grote, ronde west-raam van de Grote of Sint Bavokerk werd dichtgemaakt voor de bouw van een nieuw groot orgel op deze plek. Kosten nog moeite werden gespaard om dit orgel qua

Kosten nog moeite werden gespaard om het nieuwe orgel qua omvang en aanzien die aankleding te geven die overeenkwam met de 'Groote en Schoonhey van deselve Kerk'.

omvang en aanzien die aankleding te geven die overeenkwam met de 'Groote en Schoonhey van deselve Kerk'. Op 14 september 1738 nam Hendrik Radeker, de organist van de stad, dit unieke orgel in gebruik. Het orgel, ontworpen door Christiaan Müller, wordt gezien als het grootste in zijn soort in Europa. Het werd geprezen en bewonderd, ook door grote componisten als Händel, Mozart, Liszt en Saint-Saëns, die allen het orgel hebben bespeeld. Naast de bespeling van het Müller-orgel tijdens de zondagse erediensten, waren de klanken van dit instrument ook op andere momenten te horen; de stadsorganisten waren verplicht om wekelijks een gratis toegankelijke orgelbespeling te verzorgen.

Eerste particuliere museum in Nederland

Een ander hoogtepunt in de ietwat cultureel verschaalde periode van Haarlem was de opening van het eerste en oudste particuliere museum van Nederland: Teylers Museum. In de 18^e eeuw, de Eeuw van de Verlichting, was er grote aandacht voor wetenschap en natuur waarbij de rede en het verstand centraal stonden. Vanuit deze gedachte was het de zeer vermogende doopsgezinde laken- en zijdehandelaar Pieter Teyler van der Hulst die bij zijn overlijden op 8 april 1778 zijn volledige vermogen naliet aan een stichting. Deze moest hiervan niet alleen liefdadigheid financieren, maar ook de studie van de godgeleerdheid en natuurwetenschappen stimuleren. De sporen hiervan kunnen we nu nog aanschouwen in het museum aan het Spaarne.

Willem Bilderdijk, Frederik van Eeden, Jacobus van Looy, Busken Huet en Nicolaas Beets bepaalden het beeld van literair Haarlem in het midden van de 19e eeuw.

Schrijvers van naam en faam

Een aantal schrijvers van naam en faam bepaalden het beeld van literair Haarlem in het midden van de 19^e eeuw. Schrijver en dichter Willem Bilderdijk besloot in 1827, op 71-jarige leeftijd, om naar Haarlem te verhuizen. Frederik van Eeden en Jacobus van Looy brachten beiden een groot deel van hun jeugd door in Haarlem. En ook de schrijver en criticus Busken Huet drukte een belangrijk stempel op het literaire beeld van Haarlem. Echter, Nicolaas Beets was zonder twijfel de bekendste schrijver en dichter van de 19^e eeuw. Zijn bekendste werk *Camera Obscura* schreef hij onder het pseudoniem van Hildebrand. Nicolaas Beets was geboren en getogen in Haarlem en reeds op jeugdige leeftijd werd hij in 1840 predikant in Heemstede. Hier zou Beets wekelijks zijn preken ten beste geven voor een groot en voornaam publiek, waaronder de aanzienlijke familie Van Lennep.

Podium voor kunsten

In 1779 plaatste het stadsbestuur de kunsten letterlijk op een podium. Haarlem kreeg vlak buiten de Houtpoort, ter hoogte van het huidige Houtplein, een eerste eigen schouwburg. Meer dan een eeuw lang zou dit theater, met toneel- en operavoorstellingen een belangrijk stempel drukken op het culturele leven in Haarlem. De capaciteit van dit theater was echter gering en daarom opende in 1849 een Nieuwe Schouwburg zijn deuren aan de Jansweg. Reeds na een halve eeuw en voornamelijk dankzij de enorme schenking van een destijds anonieme gever kwam in

1918 de stadsschouwburg, zoals wij die nu nog steeds kennen, aan het Wilsonsplein tot stand.

Met een volledig gerenoveerd en vernieuwd Concertgebouw, inmiddels omgedoopt tot Philharmonie; met een nieuw, door Joost Swarte ontworpen, spectaculair vlakke-vloertheater Toneelschuur en een volledig gerenoveerde Stadsschouwburg kreeg het culturele leven in Haarlem aan het begin van de 21ste eeuw meerdere podia en hierdoor een enorme stimulans.

Literatuur, muziek en film markeren 20ste eeuw

Haarlem groeide in de loop van de 20ste eeuw in snel tempo. Als provinciehoofdstad van Noord-Holland en centrumstad voor de regio Kennemerland en mede dankzij een aantal grote annexaties steeg het inwonertal van circa 78.000 in 1920 tot een maximum-aantal van 173.000 in 1970.

Op het gebied van kunst en cultuur zou de stad vooral na de Tweede Wereldoorlog grote namen voortbrengen. Beeldend kunstenaars als Kees Verweij, Mari Andriessen en Henri Boot trokken ook landelijk met hun werken de aandacht.

Reeds aan het begin van de 20ste eeuw bevestigden schrijvers als Frederik van Eeden, Lodewijk van Deyssel en Jacobus van Looy de literaire uitstraling van Haarlem. Na de Tweede Wereldoorlog waren het vooral schrijvers als Godfried Bomans, Harry Mulisch en Louis Ferron, die bij een breed publiek grote bewondering oogstten.

Niet alleen het geschreven verhaal, de literatuur, droeg in de vorige eeuw bij aan Haarlem als cultureel bolwerk. Ook op het gebied van muziek en film vervulde de stad een pioniersrol. Zo richtte Maurits Binger aan de Scheepmakersdijk in 1912 het eerste productie- en distributiebedrijf op voor films en documentaires in Nederland: Hollandia Filmfabriek.

Ook op muziekgebied heeft Haarlem met een tekstschrijver als Lennaert Nijgh en een begenadigd zanger als Boudewijn de Groot vele jaren een rol van betekenis gespeeld in de Nederlandse muziekcultuur. Net als Haarlem Bevrijdingspop, voor het eerst in 1980 georganiseerd en daarmee het oudste en grootste bevrijdingsfestival in Nederland. En tot slot, het Patronaat, de nieuwe Haarlemse poptempel aan de Zijlvest. Al sinds jaar en dag is dit het kloppende hart voor iedereen die van moderne muziek houdt.

Artistiek bewustzijn en drang tot vernieuwing

Wat is dat toch met Haarlem? Dat deze stad vanaf de middeleeuwen tot de huidige tijd op het gebied van kunst en cultuur voortdurend een rol van betekenis speelt? Joost Zwagerman, de bekende en inmiddels overleden schrijver, beantwoordde deze vraag in 2004 tijdens de jaarlijkse Van Foreest Publiekslezing in Alkmaar. Met zijn betoog *Tussen droom en daad in Dubbelstad, Alkmaar in feit en fictie* verbijsterde hij een aandachtig luisterend publiek in de bomvolle Sint Laurenskerk. Op literair gebied, zo pleitte hij, is er voor Alkmaar eigenlijk maar weinig tot niets te winnen. In de

**Van rederijker tot tekstschrijver,
van schilder tot natuurwetenschapper,
van dichter tot humanist, Haarlem
heeft het allemaal voortgebracht,
is er trots op en koestert het.**

directe omgeving zijn er immers *twee hoog literaire plaatsen* die op alle fronten de eer voor zich opeisen, kunstenaarsdorp Bergen en... cultuurstad Haarlem. Haarlem, zo betoogde Zwagerman, *bezit overduidelijk een ongrijpbaar maar tegelijkertijd bijna tastbaar literair bewustzijn.*

Wat Zwagerman op literair gebied constateert, geldt evenzeer voor de andere onderdelen die we tot de kunst en cultuur mogen rekenen. Het is *ongrijpbaar*, maar tegelijkertijd bijna *tastbaar*, een artistiek bewustzijn en een drang om vanuit een creatieve geest tot vernieuwing te komen. Van rederijker tot tekstschrijver, van schilder tot natuurwetenschapper, van dichter tot humanist, Haarlem heeft het allemaal voortgebracht, is er trots op en koestert het. Maar bovenal schept Haarlem ruimte en mogelijkheden om deze lijn door en voort te zetten. De stad biedt een podium aan nieuwe vindingrijke ideeën, aan nieuwe culturele initiatieven: Haarlem koestert en viert de cultuur!

Colofon

Dit is een eenmalige uitgave in het kader van de campagne *Haarlem viert cultuur*; een gezamenlijk project van Gemeente Haarlem, Haarlem Marketing, Teylers Museum, Frans Hals Museum, Stadsschouwburg Haarlem en Toneelschuur.

Uitgever *Haarlem viert cultuur* 2018, Stichting Haarlem Marketing in samenwerking met Noord-Hollands Archief

Tekst essay Lieuwe Zoodma

Fragment uit *Lofdicht op Haarlem*, Dirc Mathijszen, circa 1483

Samenstelling Reinier Weers

Eindredactie Helene de Bruin

Illustraties Thé Tjong-Khing

Grafisch ontwerp Bas van Vuurde

Productie Pantheon Drukkers

Oplage 100

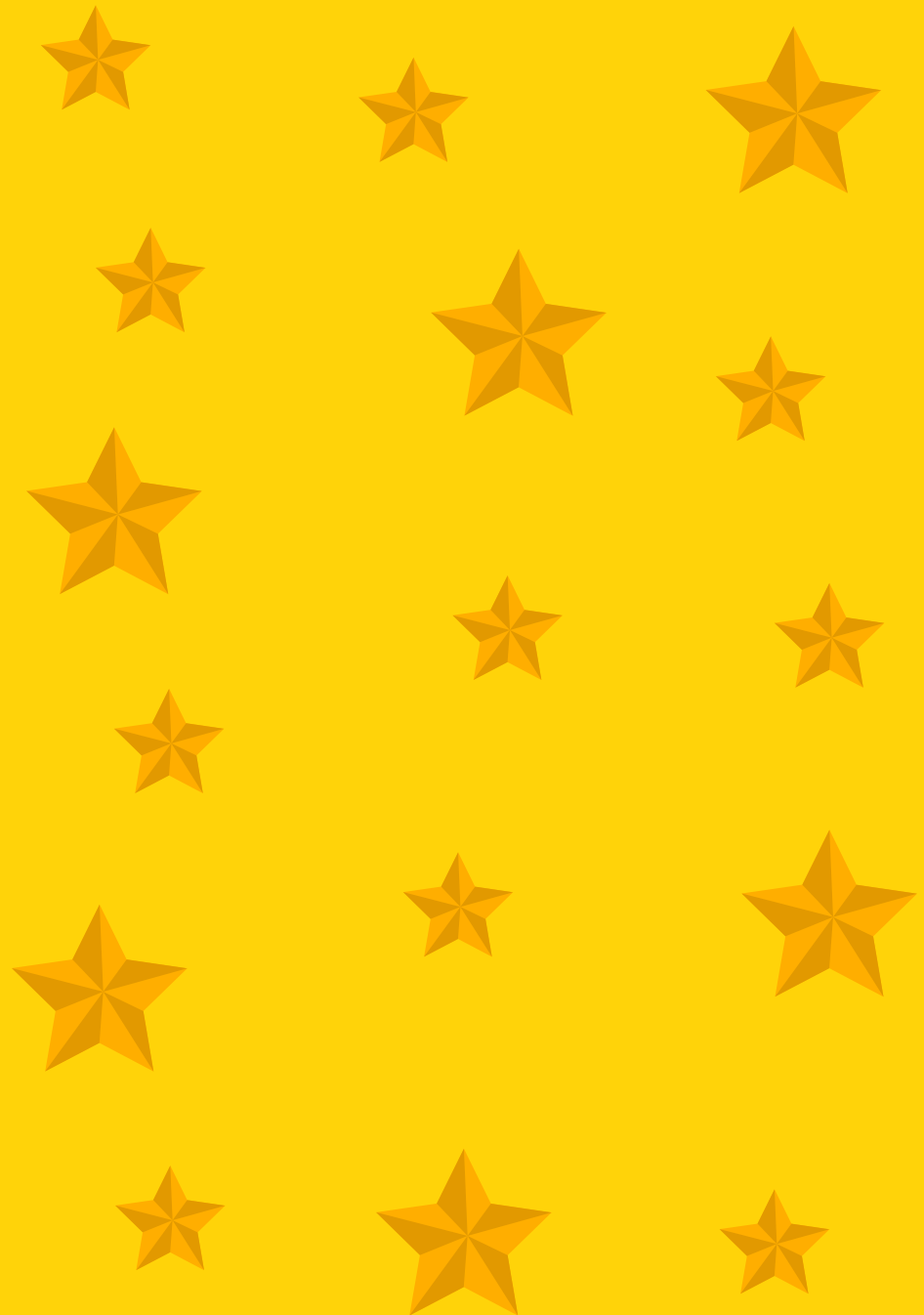
Met speciale dank aan Annabelle Arntz, Marlies Dingenouts, Patrick Vlegels, Mer Acikgöz en Blanka de Bruyne.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Haarlem Marketing
Grote Markt 2
Postbus 5574
2000 GN Haarlem
023-5712262

visithaarlem.com
info@haarlemmarketing.nl

  haarlemmarketing

HORLEM
VIERT CULTUUR